

ՄՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՄԱՄԲ - 2

ԹԱՄԱՐԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Քերականական, համաձայնական և բանասիրական վերլուծության տեսակները հնարավորություն են տալիս բառը ուսումնասիրելու համակողմանի՝ և՛ բառակազմական, և՛ իմաստային, և՛ կատարած պաշտոնի տեսանկյունից:

Քանայի բառեր – քերականական վերլուծություն, համաձայնական վերլուծություն, բանասիրական վերլուծություն:

Քերականությունը, ըստ մեր նախնիների, ինչպես նշում է Ա. Այտընյանը իր «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության «Ուղղագրութիւն, առոգանութիւն, տաղաչափութիւն» գլխի «Ծանուցման» մեջ բաժանվում է հինգ գլխավոր մասերի կամ բաժինների. 1.Ստուգաբանութիւն 2.Համաձայնութիւն 3.Ուղղագրութիւն 4.Առոգանութիւն 5.Տաղաչափութիւն: «Ստուգաբանութիւնն այն մասն է՝ որ իւրաքանչիւր բառի կամ մասանց բանի (խոսքի մասեր) քերականական կազմութեան կանոնները կաանդէ (գործիւնակ՝ հոլովմունք, խոնարհմունք եւ այլն): Ստուգաբանութիւն բառին այս նշանակութիւնը գրեթէ անսովոր եղած է»: Արդեն իսկ նրա կենդանության օրոք իր իսկ խոսքերով «Արդի ստուգաբանութեան խնդրո առարկան միայն բառերի ներքին կամ ծածուկ կազմութիւնն ու բաղադրութիւնը վերլուծելն է»: Օրինակ՝ գրք. Տէր անունը (գոյական) երկու տարրերի է լուծարում (փխկ. բաղկացնելու) տի և այր, գայթազդել բայը՝ գայթ և գիղ (գայթել,զդել կամ գիղ), նմանապես էլ աշխարհաբար քովնտի մակբայը մեկնաբանում է հնագույն ձևով՝ քովն դի կամ ի քովն դիհ (իմա՝ մոտը դրված, կողքին):

Լուծում կամ վերլուծություն է կոչվում քերականության գործնական մասի երեք հրահանգներից (1.լուծում կամ վերլուծություն, 2.ընթերցում, 3.շարադրություն) առաջինը:

1.Վերլուծությունը քերականության կարգի մեջ է մտնում և հավասարապես իբրև հիմք ու առաջնորդ է ծառայում մյուս երկուսին, այսինքն՝ ընթերցվածը ճիշտ, անսխալ գրելու (իմա՝ շարադրելու) համար:

Վերլուծությունը խոսքի յուրաքանչյուր մասերի առանձին քննությամբ, դրանց քերականական կանոնը (օրինաչափություն), հանգամանքը, կատարած պաշտոնն է որոշում: Վերլուծությունը բաղադրյալից գնում է դեպի պարզ, այսինքն՝ բաղադրյալը պարզաբանում է: Քերականական վերլուծությունը դյու-

րին և գործնական դարձնելու համար երկու տեսակի կարող ենք բաժանել

1.Ստուգաբանական վերլուծություն, որը զբաղվում է բառերի խոսքի մասերի (գոյական, ածական, բայ ...) և ձևերի (հոլով, խոնարհում ...) որոշմամբ և սահմանմամբ: Այսպիսով, ստուգաբանությունը հանդես է գալիս բառակազմության օրինաչափությունները ներկայացնող գիտակարգ՝ ելնելով վերը հիշված ստուգաբանության՝ Ա. Այտընյանի տված մեկնությունից: Օրինակ՝ Անտառին ծառն ելաւ դաշտ գնաց, մտածեց եւ ըսաւ իւր ընկերներուն: Անտառի-ն - հասարակ գոյական, եզակի սեռական, ն որոշյալ հոդով: Ծառն - հասարակ գոյական, եզակի ուղղական, ն ստացական հոդով որոշյալ: Օրինակ (գրաբար) Չոգաւ գնաց անտառին փայտն ի դաշտն:

Չոգաւ - չէզոք բայ, անկանոն, խառն խնրիմ, սիմ. կտր. եզակի 3դ.: Գնաց - չէզոք բայ, անկանոն, խառն խնրիմ, սիմ. կտր. եզակի 3դ.:

2. Համաձայնական վերլուծությունը խոսքը կամ ամբողջ նախադասությունն է վերլուծում, խոսքի մասերի փոխհարաբերությունը կամ յուրաքանչյուրի կատարած պաշտոնը: Օրինակ՝ Անտառին - յատկացուցիչ, ծառը՝ յատկացելոյն: Ծառն - անուն- բայի՝ ելաւ գնաց բային եւ յատկացեալ՝ անտառին յտկցցչին: /Գրաբար/ Չոգաւ – գլխաւոր բայ՝ փայտն անուան -բայի: Գնաց - երկրորդական բայ, ավելադրութեամբ կրկնուած, չոգաւ բայի նոյնանշան:

3.Բանասիրական վերլուծությունը, որը կատարում ենք՝ դուրս չգալով քերականական ոլորտից, յուրաքանչյուր արմատի կազմախոսությունը (իմա՝ բաղադրություն) գտնելով կամ տարրերը վերլուծելով, օրինակ՝ պարզ է, բարդ, թե ածանցավոր:

Արմատ է կոչվում սկզբնական բառը, որից ածանց է առաջանում, ծագում:Պարզ բառը իրենցից առաջացածների նկատմամբ արմատ կամ արմատական է կոչվում: Օրինակ՝ հավատալ բայը հավատացնել բայի արմատն է, իսկ հավատալ բայի արմատը հավատ պարզ բառն է: Արմատ բառերից կամ պարզ բառերից (այսուհետև՝ արմատականներ) ունանք միայն ածանցների ու բարդությունների մեջ են լինում և առանձին չեն գործածվում, այսպես օրինակ՝ տանջ, զբաղ, զգայ, զեղ, հեղ, պաշտ, պարիշտ, մոլ, տիւ, հեղձ (տանջալլուկ, զգայացունց, անզգա, մտազբաղ, սիրազեղ, ծայրահեղ, հեղեղատ, եսապաշտ, աստվածապաշտ, ամբարիշտ, կնամոլ, տվնջյան, շնչահեղձ): Արդի հայերենում կան պարզ բառեր, որոնք գրաբարի մեջ եղել են միայն արմատական և ակնառու են (երևում են) ածանցումների մեջ և որպես այդպիսին առանձին չեն գործածվում:

Այսպես օրինակ՝ շարժ, ծիծաղ, սատակ, դյուրաշարժ, ինքնաշարժ, գե-

ղաժիծաղ, ինքնասատակ:

Բառածև ասելով հասկանում ենք միևնույն բառի այլևայլ ձևափոխումների արդյունքում չարքեր նշանակություններ ստանալը: Այստեղ մի փոքր անդրադարձ կատարենք գրաբարի չորս լծորդությունների ծագմանը և կազմությանը:

1.Ա լծորդությունն *ել, եցի, ե', ած*, քիչ թե շատ նույնանում է գրաբարի հետ, օրինակ՝ *գործ – եմ,-եցի,-եա'*: Գրաբար –անեն լծորդության բայերն էլ, որոնք բոլորովին այլ ձև ու խոնարհումներ ունեն, այս պարզեցված լծորդության մեջ են մտել Թ- Ժ դարերից սկսած – *լուծիլ, լուծիցի, լուծի', օծիլ, օծիցի, օծի'*: Այս արմատների պարզեցումը հասնում է մինչև հինգերորդ դարը:

2.Բ լծորդությունն՝ *իմ, եցայ, ե', ած*, գրաբարի մեջ առանձին լծորդություն չէ, այլ Ա լծորդության կրավորական ձևն է: Այդ իսկ պատճառով էլ արդի լեզվի Բ լծորդության բայերն ընդհանրապես հին լեզվի կրավորակերպ չեզոքներն են: Մի քանի ներգործական էլ որ կան, նույնպես նույն չեզոքներից են առաջացել ներգործական դառնալով: Գրաբար չեզոք է *սովորիմ, սովորեցայ, սովորեաց*, սակայն այսօր լծորդության այս ձևը բուն ներկայի ձևն է և իր առանձին կրավորականն ունի:

3.Գ լծորդությունն՝ *ալ, ացի, ա, ացած*, գրաբարի հետ նույնն է՝ *կարդամ, -ացի, -ա',-ացեալ*:

4.Դ լծորդությունը՝ *նալ, ցայ, ցիր, ցած*, գրաբարի մեջ Գ լծորդության կրավորական ձև (*մոռանամ, մոռացայ, մոռացիր, մոռացեալ*) արդի լծորդության մեջ այն հանդես է գալիս որպես առանձին ձևն է (լծորդություն և իր առանձին կրավորական ձևն ունի): Ած անցյալը գրաբարի մեջ հանդես է եկել իբրև բայանուն, իսկ միջին դարերում դարձավ բայի անցյալ: *էր* անցյալը գրաբարյան *եալ-ն* է, որը Ժ - ԺԱ դարերից ի վեր փոխակերպվել է *ել –ի*, ինչպես մինչև հիմա գավառներում և ապա՝ *եր – ի*: Կան *նել, նիլ, նալ* վերջավորությամբ բայեր, որոնք չորրորդ լծորդության (*եալ*) նման են խոնարհվում, բայց անկանոն ժամանակների մեջ ն տառը *ց-ի* փոխվելու դեպքում դուրս են մնում: Ելլնել և ըլլալ բայերը *նել, նալ* վերջավորություններից են համարվում՝ ելլել, ելալ, ել' կամ ելի'ր, ելած – ըլլալ, եղալ, եղի'ր, եղած: Ըլլալ բառը արևմտահայերենում էական բայ է, որն ունի բոլոր ժամանակաձևերը: Այսպես՝ սահմանական ներկա – կըլլամ, կըլլաս, կըլլայ, կըլլանք, կըլլաք, կըլլան, անկատար – կըլլայի, կըլլայիր, կըլլար, կըլլայինք, կըլլայիք, կըլլայիլ և այլն: Ելլիլ բայի հին ձևն էր ելնիլ, գրաբարում՝ ելանել, որն արտասանության դյուրության համար դարձել է ելլիլ: Ընդհանրապես լեզուներում կանոն է, որ *լն* փոխակերպվի *լլ-ի* կամ

նն-ի: Այսօր էլ դեռ հանդիպում ենք ելնիլ բառին: Գրաբարում եղանիլ բայը մի ժամանակ գործածվել է եղնիլ, ապա եղնալ, իսկ բարբառներում մինչև այսօր եղնալ > կեղնայ, դ –ն դարձել է լ: Այլ է լինել բայից(ԺԱ – ԺԲ) դարերից սկսած կու լինի հին ձևը, որը դարձել է կուվնի, կու լնի և վերջապես ներկայի բարբառային ձևը՝ կ. ըլլի (լլ փոխանակ լն):

Ի՞նչ է ածանցը և ի՞նչ արժեք ունի: *Ածանցում է կոչվում այն քերականական երևույթը, երբ մի բառից առաջ է գալիս մեկ այլ բառ, իսկ առաջացած բառը կոչվում է ածանցյալ*: Այսպես՝ ծառայ բառից ածանցվել են ծառայություն գոյականը, ծառայական ածականը և ծառայել բայը: *Ածանցը պարզ բառի վրա ավելացած մասնիկն է, իսկ ածանցյալ բառը սկզբնամասում կամ վերջնամասում ունի հավելում, այսպես՝ աննման, ծանրություն*: Ա. Այտընյանը գրում է. «*Մասնիկն ըստ ինքեան աննշանակ ծայն մըն է՝ որ բառի վրա ավելանալով՝ անոր զար նշանակություն կու տայ*» : Գոյական խոսքի մասից առաջ է գալիս ածական, ածականից գոյական կամ բայ կամ որևէ այլ խոսքի մասանց պատկանելիության բառ՝ սեր - սիրային, սիրել, նազանք - նազելի, նազել: *Մեկ պարզ բառը կարող է ստանալ տարբեր ածանցներ*, այսպես՝ *մեղ* բառի ածանցներն են՝ *մեղ-ք, -աց, - ավոր, ան - մեղ, անմեղ - ութին, մեղ - անչել, մեղանչ - ական, ան - մեղանչական*, սրանց հավելենք նաև գոյականի հոգնակիակերտ ածանցներ՝ *մեղ- ք, մեղք - եր*, հոլովական վերջավորություններ՝ *մեղք - ի, - ին, -ից*, ածականակերտ մասնիկներ՝ *ամենաանմեղ, ամենից անմեղ*, բայակերտ՝ *մեղանչած, մեղանչող* և այլն: Ածանցման կանոնները հետևյալն են.

1. Գրաբարում ածանցման ժամանակ ածանցը գլխավոր բառին՝ արմատին, կապվում է *ա* հոդակապով՝ *փայտ - ա - նոց, դպր -ա -նոց*:

2. Գրաբարյան ձևով ածանցման ժամանակ մասնիկից առաջ մտնում է *ա* հոդակապը, եթե սկսվում է բաղաձայնով, ինչպես՝ *ցավագին, զինվորական, հյուրանոց* և այլն, նմանապես և բայերը՝ *զվարճանալ, գողանալ*:

3. Ձայնավորների սղման, փոփոխման կանոնը ճշգրիտ պահպանվում է՝ *սիրտ - սրտագին, գիր - գրային*:

4. Հոգնակիակերտ և բայանուն *ք* տառը դուրս է ընկնում ածանցման ժամանակ՝ *մեղք - մեղավոր, անմեղ, մեղանչել, անմեղ, խելք - խելացի, փառք - փառավոր*: Սակայն կա բացառություն: Եթե *ք* -ն արմատական բաղաձայն է, այն դուրս չի ընկնում, այսպես՝ *կնքել, անկնիք*:

5. Եթե *ա* հոդակապից առաջ հանդիպում է *ի- ն*, ապա այն դառնում է *ե*, այսպես՝ *տարեկան, զառնեցի* և այլն: Որոշ դեպքերում էլ *ի* տառը սղվում է՝ *եկեղեցի - եկեղեցական, պիտանի - պիտանացու*:

6. Ածանցները լինում են. *նախադաս* (եղծման, ժխտման, բացասական՝ *ան, ապ, դժ կամ րժ, չ* - անողոք, ապաժամ, չկամ, տմարդի, դժպատեհ, տժգույն), կան նաև նախածանցներ, որոնք բառին հաղորդում են իմաստներ. արտ - արտադրել, (գ) արտողի, բաց - բացատրել, հակ - հակադարձ, փոխ - փոխադրել, տրամ - տրամադրել, տրամաբան, վեր - վերադիր, պար - պարագիծ, տար - տարագիր, մակ - մակաբերել և այլն: Ըստ Ա. Այտրնյանի՝ այս նախածանցների մեծ մասը ստեղծվել է հունարենի նմանությամբ: *Վերջադաս ածանցները* (*հետդաս մասնիկներ*) բավականին շատ են, այսպես՝ - *ակ* (նվազական մասնիկ) գոյականակերտ - գիտակ, վրիպակ, ցուցակ, ածականակերտ՝ խառնակ, բոլորակ, *ան* - *ը* իբրև բայանուն՝ շրջան, նշան, ավելի հաճախ *ք* հավելվածով՝ գրկանք, զարմանք և այլն, - *գին* և՛ ածական, և՛ մակբայ՝ ուժգին, ցավագին, սրտագին՝ ուժգին հարված - ուժգին հարվածել, - *եղեն* - ածական՝ հոգեղեն, լուսեղեն, հավաքական գոյական՝ ընդեղեն, ճերմակեղեն (գրաբարում հաճախ հանդիպում ենք աստվածեղեն, մարդկեղեն) և այլն: Երբեմն բառին ավելանում է ածանցման մասնիկ՝ առանց նրա նշանակությունը փոխելու, այսպես՝ *արքունի* - *արքունական*, *պարրասպ* - *պարրասպական*, *թշվառ* - *թշվառական*, *տերունի* - *տերունական*, *ժառանգ* - *ժառանգորդ* և այլն:

Հիմա քննենք բարդ բառերը: *Բարդ են կոչվում երկու կամ ավելի բառից բաղադրվածները՝ գորագլուխ, զոր և գլուխ արմատ բառերը հոդված են (կցորդված) իրար:*

Երեք բառով բարդությունները խորթ են և շատ գործածական չեն:

Բարդության երեք կերպ կա.

ա. *Երկու բառ արմատ կապակցվում են կցական բարդությամբ*, այսպես՝ համտես, հացթուխ, ծովափ և այլն:

բ. *Ա հոդակապով՝* քայլափոխ, տնամերձ, մատենագիր և այլն:

գ. *Ու շաղկապով՝* ահուդող, աղուիաց, ջարդուբորդ և այլն:

Համադրական եղանակով կազմվող այն բարդությունները, որոնց կազմի մեջ բաղադրիչները (բառ, արմատ, նախդիր) հանդես են գալիս միասնաբար՝ կցումով (գրվում և արտաբերվում են իբրև բառ), կոչվում են կցական բարդություններ. օրինակ՝ այսօր, երբևէ, հորեղբայր, այստեղ:

Այս երեք կերպն էլ գործածվել են գրաբարում, սակայն կցական բարդությամբ կազմված բառերը ի տարբերություն բ և գ կերպերի, սակավ են: Բարդության մեջ ճշտությամբ գործածվում են նույն ածանցման կանոնները:

Երկու բառ առանց (*ա կամ ու*) հոդակապի բարդվում են՝ պահպանելով հնչյունախոսության (*հնչյունափոխություն, առոգանություն, կետադրություն*)

կանոնները քիչ բացառությամբ, այսպես՝ կց – կտուր, քմ – ծիծաղ, սրտհատում / սուտ – զրույց, ծուռ – քերան:

Եթե երկրորդ բառը սկսվում է ձայնավորով (բնականաբար ա հոդակապ չի կարող մտնել), գործածվում են հնչյունների սղման կանոնները, իսկ գրաբարի պարագայում՝ նաև փոփոխման կանոնը, այսպես՝ ջրօրհնեք, փղոսկր – զուգընթաց, շինավան: Ավելի ուշ շրջանի գրիչները պահել են *ա հոդակապը*, երբեմն նաև հավելելով *յ* կիսաձայնը, ինչպես՝ երկնա – ելք, աստուածա – ազդ, կիսայ – եղկ:

Գրաբարին բնորոշ են *ա հոդակապով* բարդությունները, և գործածական բարդ բառերը գրաբարից ենք ժառանգել, այսպես՝ *ծաղկալից, գանգրահեր, կարճահասակ, շարախոս և այլն: Ա. Այվրընյանը* իր «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության մեջ գրում է, որ ներկայիս արևելահայերենում կան *ա հոդակապով մի քանի բարդություններ, որոնք, ելնելով գրաբարի բառաբարդման կանոններից. «ընդհանրապես խորթ ու անսովոր համարված են», այսպես՝ աստուծավախ, գրքատուն, գրքակալ, աչքաբաց, սակայն այս բառերը արդի արևելահայերենում գործածական են և «խորթ ու անսովոր» չեն:*

Ու շաղկապով կազմված բարդության մեջ հնչյունի սղման, հնչափոխության երևույթների չենք հանդիպում, այսպես՝ ցիրուցան, թուքումուր և այլն:

Գրաբարից մնացած կանոն՝ ընդհանրապես բարդության, ինչպես նաև ածանցման մեջ բառերը պիտի լինեն պարզ, այսպես՝ իմաստություն սիրող – իմաստասեր, ածանց՝ հիվանդություն ունեցող՝ հիվանդոտ:

Գրաբարում կա բարդության ևս մի տեսակ, որի կազմության մեջ կիրառվում են նախդիրներ՝ գլխավայր, գառիվայր, գառիվեր և այլն:

Հայերենում բառաբարդման պարագայում կարևոր նշանակություն ունեն խոսքի մասերի կիրառությունը, դիրքը, որն անշուշտ մեծ ազդեցություն ունի բառի նշանակության վրա: Հայերենում բարդության մեջ ընդհանրապես առաջին բառը լինում է կա՛մ խնդիր, կա՛մ ածական երկրորդ բառի նկատմամբ: Իսկ բարդության կերպերը հետևյալներն են.

1. գրաբարում գոյականի հետ արտահայտում է որևէ բան ունենալու գաղափար, այսպես՝ *առյուծասիրտ (առյուծի սիրտ ունեցող), շնագլուխ (շան գլուխ ունեցող), սառնակերպ (սառը կերպարանք ունեցող):* 2. Հատկացյալը գլխավոր գոյական՝ *գահագլուխ (գահի գլուխ), սրտադող (սրտի դող):* 3. Երկու գոյականները՝ *չարսիրտ (չար սիրտ ունեցող), հավասարապես գլխավոր են՝ ցլամարտ (ցուլ և մարտ), ազգապոհմ, այրուձի, վարուցան և այլն:* 4. Ածականը

գոյականի հետ դարձյալ ցույց է տալիս որևէ բան ունենալու գաղափար, այսպես՝ *պինդգլուխ, այծքաղ, ազգապոռհմ, ծակաչք*: 5. Ածական և բայի արմատ. ածականը հանդես է գալիս որպես մակբայ, իսկ բայի արմատը դերբայի նշանակություն է ձեռք բերում՝ *դյուրասահ (դյուրին սահող), արագաշարժ*: Հազվադեպ հանդիպում ենք նաև բուն մակբայով բարդված՝ *մշտադալար (միշտ դալարող)*: 6. Գոյական և բայի արմատ, իբրև խնդիր և բայ, ցույց է տալիս որևէ բան անելու կամ լինելու գաղափար, այսպես՝ *ծկնորս (ծուկ որսացող), մալոնագիր, եղբայրասպան և այլն*: 7. Բայի արմատ և գոյական, իբրև ածական և գոյական, օրինակ՝ *վկայագիր (վկայական գիր)*:

Հայերենն աչքի է ընկնում բարդ բառերի առատությամբ և առավել ևս նորանոր բարդություններ կազմելու ազատություն ունի, սակայն այս ազատությունը երբեմն իմաստից զուրկ բարդությունների ստեղծման պատճառ է դառնում: Հայերենում բարդ բառերի ստեղծումը ոչ այնքան լեզվական հնարավորությունների խնդրահարույց հարց է, որքան բարդությունների հմուտ, մշակված և նպատակասլաց գործածում:

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ЭТИМОЛОГИИ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА -2

TAMARA HARUTYUNYAN

Виды грамматического анализа позволяют исследовать лексический состав языка как с точки зрения словообразования, этимологии, так и синтаксиса.

Ключевые слова – грамматический анализ, синтаксический разбор, филологический анализ.

MODERN APPROACH TO ETYMOLOGY (2)

TAMARA HARUTYUNYAN

Different varieties of comprehensive analysis of language such as philological, grammatical and other give the etymologists the possibility to study the word conclusively that is from the standpoint of grammatics, linguistics, semantics and function.

Key words – Grammatical analysis, analysis of verb-subject agreement, philological analysis